

دغدغه‌های ترجمه متون دینی

گزارشی از همایش ترجمه متون دینی

هادی ربیانی

چکیده

چندی قبل همایش نیم‌روزه ترجمه متون دینی، کارکردها، آسیب و بایسته‌ها از سوی گروه ترجمه پژوهشکده علوم و معارف حدیث برگزار شد و صاحب نظران عرصه ترجمه از معنای ترجمه، آسیب‌شناسی ترجمه، شکل صحیح ترجمه، مشکلات ترجمه‌های موجود و گونه‌های ترجمه در حوزه متون دینی سخن گفتند و پیشنهادهایی چون ارائه شیوه‌نامه ترجمه متون دینی، برگزاری کارگاه‌های آموزشی ترجمه، ایجاد رشته تخصصی ترجمه متون دینی و... ارائه کردند. نوشتار حاضر ارائه گزارش محتوایی همایش یاد شده است.

کلید واژه‌ها: ترجمه، متون دینی، بایدها و آسیب‌ها.

متون مقدس در هر دین و آیین، بستر آموزه‌های وحیانی‌اند و به مدد مفاهیم، کلمات و آهنگ قدسی خود، انسان را به مقام تخاطب و فهم معانی معنوی سوق می‌دهند. در این عرصه، بازگردان متون مقدس در هر زمان و در هر زبان، منزلتی رفیع و جایگاهی منیع در عرضه و بسط اندیشه‌های دینی و نمودها و نمادهای آیینی دارد. با ترجمه این متون است که هر دین و آیین از مرکزیت کانونی خویش به در می‌آید و مرزهای خود را فراتر می‌گسترند. به منظور پرداختن بدین مسأله مهم، همایش نیم‌روزه ترجمه متون دینی، کارکردها، آسیب و بایسته‌ها، با حضور جمعی از اساتید، مترجمان و

۱. پیش از این نیز در آستانه بیستین سال درگذشت مرحوم سید علی نقی فیض الاسلام، شارح و مترجم چند اثر بزرگ دینی (قرآن، نهج البلاغه و صحیفه سجادیه) همایشی در پاسداشت مقام علمی وی با عنوان «همایش ترجمانی متون دینی» در روزهای ۲۲ و ۲۳ مهرماه ۱۳۸۳ در اصفهان برگزار شد. همچنین اثری نیز با این مشخصات کتابشناختی انتشار یافت: یادگارنامه فیض الاسلام: جستارهایی علمی و پژوهشی در باب ترجمانی متون مقدس. به اهتمام: دانشگاه آزاد اسلامی واحد خمینی شهر و مرکز تحقیقات رایانه‌ای حوزه علمیه اصفهان، اصفهان: انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی خمینی شهر، چاپ اول، ۱۳۸۳، ۷۲۶ ص.

جهت آگاهی بیشتر درباره این همایش و «یادگارنامه فیض الاسلام» ر.ک: «در ساحت فیض: گزارشی از برپایی همایش فیض اسلام در اصفهان»، هادی ربیانی علوم حدیث، سال نهم، شماره ۳ (پاییز ۱۳۸۳)، ص ۱۹۳-۲۰۲.

پژوهشگران علوم دینی در روز پنجشنبه ۱ / ۹ / ۱۳۸۶ در تالار علامه مجلسی مؤسسه علمی - فرهنگی دارالحدیث از سوی گروه ترجمه پژوهشکده علوم و معارف حدیث^۲ در شهر قم برگزار شد. در آغاز همایش، مدیر گروه ترجمه پژوهشکده علوم و معارف حدیث، اظهار امیدواری کرد که این نشست سرآغاز هم‌اندیشی مداومی باشد تا با استفاده از تجربیات و اندیشه و توان یکدیگر، بر انجام رسالتی بزرگ - که عهده‌دار آن شده‌ایم، یاری رساند. وی در ادامه افزود: ترجمه متون دینی، به دلیل توسعه قلمرو جغرافیای اسلامی و نیاز به آشنا کردن مخاطبان با آموزه‌های دینی، به لحاظ تاریخی، بر بسیاری از فعالیت‌های پژوهشی در حوزه اندیشه دینی، مقدم است و به لحاظ اثرگذاری، تشکیل فرهنگ و تمدن دینی خارج از جزیره العرب، مرهون آن است. این دو مهم، از اهمیت و والایی جایگاه ترجمه متون دینی حکایت می‌کند. اما این دانش، با همه اهمیت و ارزش، تاکنون هیچ‌گاه جایگاه خود را در میان دانش‌های قرین خود نیافته است.

از روزگاری که داد و ستد علمی رواج یافت و جنبش فراگیر علم همه‌گیر شد، علوم و داده‌های علمی فراوانی به کشور ما و دیگر مناطق جهان اسلامی وارد گردید، و با خود دو رشته زبان و ترجمه را هم به ارمغان آورد. اکنون کمتر می‌توان دانشگاه و مرکز پژوهشی را سراغ گرفت که این دو رشته در آن تأسیس نشده باشد. به رغم نیاز فراوان و اهمیت و اثر ترجمه متون دینی، به دلیل بی‌توجهی متولیان مربوط، و یا نداشتن درک درستی از موضوع، به ترجمه دین، هیچ‌گاه توجه در خور نشده و مترجمان دین، در جایگاه شایسته خود نایستاده‌اند. گویی ترجمه دین، در رشد و انتقال فرهنگ، چنان بی‌خاصیت و بی‌اثر بود که بود و نبودش یکی به حساب آمد. از رهگذر همین بی‌توجهی و یا کم توجهی، مفاهیم دینی به درستی و دقت به زبان توده‌های مردم و مخاطبان، منتقل نشد و دین، آن گونه که حق بود، به درستی به مخاطبان خود نرسید.

همچنین رشته‌های زبان و مترجمی در دانشگاه‌ها، به دلیل نیاز و انتقال تجربیات به متن‌های درسی، روز به روز قاعده‌مندتر شدند و به تجربیات در این زمینه افزوده شد، اما در انتقال انبوه تجربیاتی که در ترجمه متون دینی برای مترجمان به دست آمده است، هیچ تلاشی صورت نگرفته است. اینک پرسش جدی فراروی ما این است که چگونه می‌توان این خلأ را پر کرد و برای ترجمه

۲. گروه ترجمه پژوهشکده علوم و معارف حدیث به منظور تحقق رسالت نشر تعالیم علوم و معارف حدیث، در سال ۱۳۷۸ تأسیس شده است. این گروه با تمرکز بر امر ترجمه این اهداف را دنبال می‌کند: ۱. ترجمه متون و کتاب‌های حدیث شامل معارف اهل بیت^{علیهم‌السلام} به زبان‌های مورد نیاز مخاطبان، ۲. علمی کردن ترجمه متون حدیثی، ۳. پرورش نیروی انسانی کارآمد برای ترجمه متون حدیثی، ۴. تهیه اصول و ابزار ترجمه متون حدیثی (فرهنگ اصطلاحات، قواعد ترجمه و...)، برای آگاهی بیشتر از اهداف و فعالیت‌های این گروه. رک: کارنامه‌ی پژوهشی ده ساله مرکز تحقیقات دارالحدیث: ۱۳۸۳ - ۱۳۸۲. به کرشمش: معاونت اطلاع رسانی مرکز تحقیقات دارالحدیث، قم: دارالحدیث، چاپ اول، ۱۳۸۴، ص ۱۲۸ - ۱۳۷. این گروه تاکنون افزون بر ترجمه آثار بسیاری به زبان‌های مختلف، چند طرح پژوهشی را نیز در دست اجرا دارد: ۱. تدوین معجم جامع اصطلاحات به کاربرده شده در احادیث، ۲. تدوین قواعد و اصول کاربردی ترجمه، ۳. کتاب‌شناسی ترجمه‌های متون حدیثی، ۴. ایجاد بانک اطلاعات مترجمان و زبان‌ها، ۵. گردآوری مقالات لاتین حدیثی.

متون دینی هم جایگاهی شایسته و سزایند پدید آورد؟ اکنون که هم در حوزه پژوهش و هم در حوزه ترجمه دین، خیز بزرگی برداشته شده، باید با دقت، آسیب‌شناسی، حزم و احتیاط و در عین حال، با شتاب لازم و حرکت عالمانه و درخور شأن و جایگاه متون دینی، برای آن برنامه‌ریزی کرد و آن را هر روز بهتر کرد و آن را به جایگاه شایسته خود رساند.

این نشست می‌تواند سرآغاز جریانی سودمند در امر ترجمه متون دینی باشد و گام‌های بلند و تأثیرگذاری بردارد. دارالحدیث افتخار دارد که این گام نخست را برداشته و در انتظار گام‌های دیگر است که از سوی اهالی ترجمه دین باید برداشته شود. هدف این نشست، آشنایی با هم قلمان، اطلاع از روند ترجمه دین، و پاره‌ای از مشکلات آن، اولویت‌ها، نیازها، و چگونگی ترجمه متون دینی است. در چنین نشستی، برآنیم تا بحث‌های نظری و پیرامونی ترجمه را به بحث بگذاریم و با افق‌های جدیدی آشنا شویم و با همدلی و همراهی، گامی به پیش برداریم تا با تصحیح روند ترجمه متون دینی و یافتن هویتی مستقل، بتوانیم با اتقان و اطمینان، نصوص دینی را به خوانندگان آن ارائه کنیم. سپس استاد احمد شهدادی، پژوهشگر و مترجم، با موضوع «آسیب‌شناسی ترجمه دینی» به ایراد سخن پرداخت. وی نخست، تعریفی از ترجمه به دست داد و در ادامه به دو آفت اساسی گریبانگیر مترجمان پرداخت. گزیده سخنان وی بدین شرح است:

تعریف ترجمه

موضوع سخن آسیب‌شناسی ترجمه دینی است. یکی از مباحث اساسی در ترجمه، ابعاد نظری آن است. در این میان، تعریف ترجمه نیز مهم است. از فرایند ترجمه تعریف‌های بسیار کرده‌اند، اما در این جا به تعریف «نایدا» اشاره می‌کنیم که از متخصصان فن ترجمه است. از نظرگاه وی، ترجمه، باز تولید نزدیک‌ترین و طبیعی‌ترین معادل پیام زبان مبدأ به زبان مقصد است. این انتقال از دو جنبه صورت می‌گیرد: نخست از جنبه معنا و سپس از جنبه سبک. در ترجمه هم باید معنای متن مبدأ را انتقال داد و هم باید سبک آن را حفظ کرد. البته مثلاً در متون ادبی سبک اهمیت فراوان دارد. سبک تابع زمان و مکان است.

نکته دیگری که در این جا مطرح است، یک سؤال مهم است: آیا هر متن فقط یک ترجمه دارد؟ واقعاً چنین نیست که هر متنی فقط و فقط یک ترجمه داشته باشد و یک ترجمه بتواند ترجمه نهایی و دایمی آن باشد. متون قابلیت ترجمه‌پذیری متعدد دارند، ولی برخی متون دامنه تغییر و ترجمه‌پذیری افزون‌تری دارند. در مورد متون دینی این امر اهمیت مضاعف می‌یابد.

در این جا به دو نوع آفت اساسی که گریبانگیر مترجمان، بویژه مترجمان نوپا و نو قلم، می‌شود اشاره می‌کنیم. البته این دو آفت متأسفانه گاهی در کار مترجمان پراسابقه نیز راه می‌یابد.

آفت اول. ناآشنایی با زبان مقصد و گونه زبان معیار آن

برای مترجم، آشنایی دقیق و عمیق با زبان معیار امری لازم است. بیشتر بار ترجمه روی زبان مقصد است. از این رو، نباید کسی به زبان دوم خود ترجمه کند. باید از زبان دوم به زبان اول ترجمه کرد و نه برعکس. مهم‌ترین وظیفه مترجم آشنایی با زبان مقصد و زبان معیار آن است؛ نه با گونه‌های دیگر زبان. زبان تحول و تطور می‌پذیرد و ارگان زنده‌ای است که در طول چند سال و یک نسل تغییر می‌کند. مترجم ناآشنا با این عنصر متن زبان مبدأ را به زبان عصر و نسل خود ترجمه نمی‌کند و از این رو مخاطبان با آن ارتباط برقرار نمی‌کنند.

اگر بخواهیم واحد ترجمه را کلمه بدانیم، باید به مترجمان تذکر بدهیم که در ترجمه، کلمه اهمیت بسیار دارد. مترجم بدون توجه به اهمیت کلمات نمی‌تواند ترجمه درست و زیبا بیافریند. بسیاری از کلمات چندین معنا دارند. در برابر کلماتی در یک فرهنگ دو زبانه ستونی از معادل‌ها نوشته شده که نوآموزان زبان را سردرگم می‌کند.

نکته دیگری که مترجم باید بداند، این است که تنها یک معنا در کار نیست، بلکه شبکه‌هایی از معنا درکارند. مترجم با شبکه‌های معنایی مواجه است؛ مثلاً در انگلیسی یا فارسی حروف اضافه نقش مهمی دارند و معانی متفاوتی برای کلمات خلق می‌کنند.

مترجم باید از آفت دیگری نیز بپرهیزد. گاهی مترجمان به صرف دانستن معانی کلمات به حافظه خود تکیه می‌کنند و از فرهنگ‌ها بهره نمی‌برند. این کاری نادرست است. روی میز کار هر مترجم پخته‌ای باید چندین فرهنگ وجود داشته باشد که به هنگام لزوم به آنها مراجعه کند. این امر، گاهی چنان مهم است که گاهی شباهت املائی کلمات مترجم را به خطا می‌اندازد.

مشکل دیگر، این است که مترجمان گاهی بدون سبک ترجمه می‌کنند؛ آن هم در جایی که متن دینی سبک خاص دارد. طبیعی است که متون دینی در طول سال‌ها در محیط‌های متفاوت و برای مخاطبان مختلف گفته یا نوشته شده‌اند. مترجم دینی باید این امر را دریابد و به ترجمه خود سبک بدهد. آفت دیگر برخی از ترجمه‌های دینی این است که کاربردی نیستند؛ یعنی سطوح مختلف زبانی را رعایت نمی‌کنند. از سوی دیگر، به تنوع مخاطبان خود توجه ندارند. نهج البلاغه کتابی است با عمق و ژرفای الهی و معنوی. اما آیا همه بخش‌های آن به یک گونه و برای یک مخاطب باید ترجمه شود؟ فهم بخش‌های توحیدی نهج البلاغه برای مردم معمولی ممکن نیست. در عین حال، مثلاً نوجوانان و زنان خانه‌دار نیز حق دارند و باید با نهج البلاغه آشنا شوند. پس مترجم باید بکوشد برای سلیقه‌های متفاوت و با توجه به مخاطب متن را ترجمه کند.

آفت دوم. اجمال و ابهام یعنی گریز از تفسیر

آفت دوم که در کار ترجمه دینی روی می‌دهد، اجمال و ابهام و به بیان دیگر، تفسیر گریزی است. متون دینی چنان عمیق و پر معنا هستند که با یک گونه معنا و یک شکل فهم تمام نمی‌شوند. در

عین حال، این متون در بسیاری از موارد، بدون توجه به لایه‌های مختلف معنایی آنها، مبهم‌اند و ایجاد سؤال می‌کنند. از سوی دیگر، ترجمه خود نوعی تفسیر است. بدون تفسیر، هیچ ترجمه‌ای ممکن نیست؛ چه رسد به ترجمه متون دینی. از این رو، مترجم متون دینی باید همواره بکوشد متون را در حد لازم و کافی توضیح دهد و هیچ ابهامی را تا جایی که می‌تواند باقی نگذارد؛ مثلاً ترجمه روایت «اکثر اهل الجنة البله»، بدون توضیح معنایی آن طرح سؤال می‌کند. از طرف دیگر، ترجمه باید با سایر متون دینی وحدتی ساختاری داشته باشد و آنها را نفی و طرد نکند.

در ادامه همایش، میزگرد تخصصی ترجمه متون دینی با حضور پنج تن از کارشناسان و صاحب نظران در این حوزه تشکیل شد. حجة الاسلام و المسلمین محمد نقدی، (مسئول مرکز ترجمه قرآن) در میزگرد، ضمن اشاره به کمبودهای موجود در این بخش گفت: «کمبود نیروی انسانی متخصص، بزرگ‌ترین مشکل بخش ترجمه متون دینی است که با ایجاد کارگاه ترجمه و تربیت نیروی انسانی می‌توان این مشکل را برطرف کرد».

همچنین، نجفعلی میرزایی (مدیر مرکز الحضارة لتنمية الفكر الاسلامی در لبنان) با تأکید بر شناساندن ترجمه به عنوان یک علم به مجامع علمی گفت: «با مدیریت کاربردی و تبیین سیاست‌های کارآمد در بخش ترجمه می‌توان در زمینه تولید علم و پیشرفت بیشتر، گام‌های مؤثری برداشت». وی افزود: «مترجم باید با فرهنگ مقصد آشنایی کامل داشته باشد و ترجمه خود را مطابق با فرهنگ مقصد ارائه دهد».

نیز در این میزگرد، حجة الاسلام والمسلمین سید ابوالقاسم حسینی (ژرفا)، پژوهشگر و مترجم علوم دینی، با بیان این‌که ترجمه، خلق یک اثر جدید همراه با پیکرسازی و دمیدن روح است، گفت: «ترجمه، برگرداندن مطلب از زبانی به زبان دیگر نیست و گزارش و تبیین موضوع است، ولی متأسفانه مترجمان ما می‌توانند پیکر نو بیافرینند، ولی از دمیدن روح به مطالب عاجزند». وی قرآن کریم و برخی متون دینی را غیر قابل ترجمه عنوان و تصریح کرد: «برای بیان معنای کامل کلمات این متون، باید توضیحات اضافی را داخل پرانتز و قلاب قرار دهیم، در حالی که پرانتز و قلاب، جان و روح مطلب را می‌گیرد».

در ادامه میزگرد، دکتر محسن شجاع خانی (مشاور معاون پژوهشی سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی) ضمن اشاره به کاستی‌های موجود در بخش ترجمه متون دینی گفت: «تاکنون نسبت به اثر بخش ترجمه‌ها بی‌توجه بوده‌ایم و نیازسنجی مخاطبان را نادیده گرفته‌ایم».

در ادامه، رضا بابایی (رئیس انجمن قلم حوزه) ترجمه را محصول روشنفکری دانست و خاطر نشان کرد: «ترجمه محصول روشنفکری و روشنفکری محصول ترجمه است و اگر بخواهیم در این زمینه موفق باشیم، مطالعات ترجمه و ترجمه‌شناسی را باید هر چه زودتر آغاز کنیم که در غیر این صورت، در این حوزه، آینده خوشایندی نخواهیم داشت».

در پایان همایش، آیه الله محمدی ری شهری (رئیس مؤسسه علمی - فرهنگی دارالحدیث) در سخنانی، به اقبال فوق العاده کنونی به سخنان اهل بیت علیهم السلام در سطح جهان اشاره و اهمیت چنین نشست‌هایی را یادآوری کرد. وی به بیان توانایی‌های لازم برای مترجم متون دینی پرداخت و تسلط کافی بر زبان مقصد، اجتهاد لغوی و فهم درست حدیث را از جمله این توانایی‌ها برشمرد. همچنین برخورداری از هنر نویسندگی را برای مترجم ضروری دانست و گفت: «مترجم باید ابتدا، نویسنده‌ای توانا باشد تا بتواند متنی جذاب و خواندنی در ترجمه ارائه کند». رسایی ترجمه و توجه به فرهنگ مخاطبان را نیز از لوازم ترجمه‌ها بیان کرد و گفت: «با عنایت به این موارد، مترجم باید محقق باشد و ترجمه، مکمل کار تألیف و تدوین متون دینی است».

آیه الله محمدی ری شهری در ادامه پیشنهاد داد اشکالات ترجمه‌های انجام شده از متون دینی، در سالیان گذشته، گردآوری شود تا راه‌گشای سایرین، در ترجمه‌های جدید باشد. ایشان، سپس به راه کارهای رفع مشکلات موجود در این حوزه پرداخت و گفت: «ایجاد رشته ترجمه به زبان‌های مختلف، تأسیس مرکز آموزش زبان و ترجمه متون دینی، تأسیس انجمن نظارت بر ترجمه متون دینی و انتشار نشریه تخصصی ترجمه متون دینی، از راه کارهای رفع مشکلات موجود در زمینه ترجمه متون دینی است».

امید می‌رود برگزاری چنین نشست‌ها و ادامه یافتن آنها، سرآغاز شکل‌گیری مباحث جدی و عمیق در عرصه ترجمه متون دینی باشد و بر رواج و رونق بحث‌های معرفت‌شناختی این حوزه بیفزاید. افزون بر این، امید داریم که با پیگیری جامعه مترجمان، فرهیختگان و پژوهندگان ترجمه متون دینی، پیشنهادهای طرح شده در این نشست جامعه عمل به تن پوشد و بخصوص شیوه‌نامه‌ای درباره ترجمه متون دینی فراهم آید و به بالندگی سیاق و سامان این امر خطیر در زبان فارسی یاری رساند. توضیح این نکته لازم است که واتیکان، دستور العملی را برای مترجمان متون مقدس با عنوان «دستور نامه واتیکان برای ترجمه متون مقدس» تدوین کرده است. این دستورالعمل‌ها در باب اصول و شیوه‌های ترجمه کتاب‌های مقدس در کلیسای کاتولیک روم است و از سوی «مجمع عبادات الهی و گروه آیین‌های مذهبی» در سندی به نام «آیین موثق» منتشر شده است. واتیکان این سند را دستورالعمل خوانده است و همین نشان می‌دهد که این اصول صرفاً معیارها و موازین پیشنهادی نیستند، بلکه از نظرگاه واتیکان اجباری‌اند. مطالعه این سند می‌تواند مقدمه‌ای برای تدوین «شیوه‌نامه ترجمه متون دینی» باشد.^۳ همچنین شکل‌گیری «انجمن علمی مترجمان متون دینی» می‌تواند در پیگیری و تحقق اهداف یاد شده یاری رساند.

۳. رک: «راهنمای ترجمه موثق کتب مقدس: دستورنامه واتیکان»، ترجمه احمد شهدادی، یادگارنامه فیض الاسلام: جستارهای علمی و پژوهشی در باب ترجمانی متون مقدس، ص ۴۰۷-۴۲۸.